

A politikai kultúra mintázatai Európában

SIK DOMONKOS

ELTE TáTK, Elméletttörténet Tanszék

A tanulmányban arra teszünk kísérletet egy – 14 európai ország 16–26 éves fiataljai körében lefolytatott – kérdőíves vizsgálat ($N = 18\,000$) alapján, hogy a kontinens ideáltipikus politikai kultúráit bemutassuk, valamint annak országonkénti és gazdasági helyzetenkénti eloszlását elemezzük.¹ Első lépésben a politikai kultúra elemzésekor alkalmazott változók kerülnek bemutatásra. Ezt követően a politikai témákkal kapcsolatos közömbösség, a radikalizmus, a politikai értékek, az érzelmek és kölcsönhatások klaszteranalízisére kerül sor, mely elemzés célja a politikai kultúra ideáltipikus mintázatainak feltárása. A harmadik részben az egyes országok radikalizálódási potenciálját térképezzük fel, elemezve a politikai kultúra különböző mintázatainak arányát. Ezen elemzések segítségével lehet kidolgozni a radikalizálódás diagnózisát és prognózisát az egyes vizsgált országokban és Európában egyaránt.

Kulcsszavak: politikai kultúra, fiatalok, politikai értékek

The paper aims at elaborating the ideal typical patterns of political culture in Europe based on a survey made with young people (between 16–26 years) from 14 countries ($N = 18,000$). Also the distribution of these patterns within each country and varying economic situations is analyzed. Firstly, the variables used in the analysis of political culture are introduced briefly. Secondly, a cluster analysis of political indifference, radicalism, political values, emotions and interactions is elaborated on European level, which analysis is aimed at elaborating the ideal-typical patterns of political culture. In the third section the state and the potential of radicalization are mapped in the various European countries by analyzing the different patterns of political culture. With the help of these analyses a diagnosis and prognosis of radicalization in each analyzed country and in Europe as well can be elaborated.

Keywords: political culture, youth, political value

Levelező szerző: Sik Domonkos, ELTE TáTK Elméletttörténet Tanszék, 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/A, E-mail: sikdom@tatk.elte.hu

¹ Támogatásban részesült az Európai Unió Hetedik Keretprogramjától, a 266831. számú támogatási megállapodás alapján – Memória, Ifjúság, Politikai Örökség és Civil Elkötelezettség címmel (MYPLACE). Az alábbi tanulmány egy korábban megjelent írás (Sik 2015a) kis mértékben átdolgozott, rövidített fordítása. A fordítást Kis Tibor végezte.

A 2014-es európai parlamenti választások eredményei a szélsőjobboldali euroszkeptikus pártok népszerűségének nem várt növekedését hozták, mely tendenciát kiegészítette a tavalyi évben tartott BREXIT-népszavazás. Mindezen eredmények alapján az európai demokratikus konszenzus stabilitása legkevésbé sem tűnik olyan biztosnak, mint korábban. Így az antidemokratikus tendenciák esetleges megjelenésére vonatkozó kérdést ismételten fel kell tenni. Míg a politikai átalakulásokat sok szempontból lehet elemezni, a jelen tanulmány fenomenológiai megközelítésen alapul abban az értelemben, hogy elsősorban a „politikai kultúrára” helyezi a fókuszot. A politikai kultúra eredetileg Almond és Verba által kidolgozott fogalma a politikai rendszerről való tudásra, az ahhoz való hozzáállásra, valamint a politikai viselkedésmintázatokra utal (Almond–Verba 1963).² Ebben az értelemben a politikai kultúra elemzésének középpontjában a szereplők politikai világról alkotott értelmezése és ezzel egy időben az észlelt társadalmi és politikai nehézségekre adott reakciója áll.

Annak érdekében, hogy megragadjuk nemcsak az antidemokratikus tendenciák létét, hanem azok kialakulásának potenciálját, szisztematikusan megvizsgáltuk a legfiatalabb generáció polgárainak politikai kultúráját a MYPLACE-kutatás keretei között. Horvátország, Dánia, Észtország, Finnország, Grúzia, az egykori Kelet- és Nyugat-Németország, Görögország, Magyarország, Lettország, Portugália, Oroszország, Szlovákia, Spanyolország és az Egyesült Királyság két-két eltérő adottságú helyszíne került kiválasztásra, kontrasztos társadalmi, gazdasági és politikai konstellációkat fejezve ki. Mindegyik helyszínről 600–600, 16–26 év közötti fiatal került a reprezentatív mintázatba.³ Így az országok reprezentatív mintája helyett a határesetek reprezentatív mintái kerültek vizsgálatra. Bár eltérő módon, de az ilyen jellegű minta az általános európai trendek elemzésére szintén lehetőséget ad. A határesetek átlagok helyett szélsőségekre összpontosító elemzése lehetővé teszi számunkra, hogy azokat a társadalmi szférákat vizsgáljuk meg, ahol változások történnek, és így a stabilitás helyett a dinamikát ragadjuk meg. Ilyen értelemben felmérésünk a látens potenciálokat nemcsak a célcsoport, hanem a mintavétel szintjén is igyekszik megragadni.

A jelen tanulmányban megkíséreljük Európa ideáltipikus politikai kultúráinak leírását és azok megjelenésének elemzését a különböző országokban és gazdasági körülmények közepette. Először a politikai kultúra elemzésekor alkalmazott változókat mutatjuk be. Ezt követően a közömbösség, a radikalizmus, a politikai értékek, az érzelmek és kölcsönhatások klaszteranalízisének európai szintű kidolgozása következik, mely elemzés célja a politikai kultúra ideáltipikus mintázatainak feltárása. A harmadik részben a radikalizálódás állapotát és potenciálját térképezzük fel az egyes európai országokban, elemezve a politikai kultúra különböző mintázatainak országonkénti megoszlását. Ezen elemzések segítségével lehet kidolgozni a radikalizálódás diagnózisát és prognózist az egyes vizsgált országokban és Európában egyaránt.

² A politikai kultúra tanulmányozása a kezdetektől több tudományterület határán történik. A szociológia (pl. Inglehart 1977; Percheron 1993), a politikatudomány (pl. Barnes–Kaase 1979; Dalton 1996), a pszichológia (pl. Renshon 1975) vagy a társadalomtörténet (Sears–Valentino 1997; Thomas 1979) különböző szemszögből elemezte a politikai és polgári formációt. A következőkben erre a gazdag hagyományra támaszkodom anélkül, hogy kizárólagosan bármelyik specifikus megközelítésre támaszkodnék.

³ További módszertani részletekért lásd Ellison–Pollock 2014: 14–48.

A politikai kultúra operacionalizálása

Míg a kvantitatív felmérések lehetővé teszik a társadalmi nagycsoportok elemzését, hiányzik belőlük a lehetőség a fiatalok politikai kultúrájának hermeneutikai megértésére. E korlát kiküszöbölésére a politikai kultúrát több kérdés alapján állítottuk össze, melyek a fiatalok értékeinek, érzelmeinek, viselkedési mintázatainak és hálózati jellemzőinek a feltérképezésére irányulnak. Az operacionalizálás során a kérdőív kérdéseiből a politikai szocializáció folyamatát modellező indexeket hoztunk létre (a felhasznált kérdések bemutatására hely hiányában ezúttal nincs mód, ehhez lásd: *Sik 2015a: 33–36*).

A közöny vagy az érdeklődés és a demokratikus vagy radikális attitűdök a politikai cselekvés potenciáljának kulcsdimenzióiként azonosíthatók. A „közömbösség” változó mutatja az érdeklődési szintet, az interaktív vagy személyes információgyűjtés szokásait és a formális és informális politikai cselekvés tényleges gyakorlatát. A „radikalizmus” változó fejezi ki az etnikai és nemi csoportokkal szembeni intoleranciát, a személyes szabadság korlátozására való hajlandóságot és a demokratikus intézmények elutasítását. A közömbös-érdeklődő és a radikális-demokratikus a politikai cselekvést általában alakító politikai kultúra két tengelye. Ezeket a tengelyeket a fiatalok akkor töltik meg lényegi tartalommal, amikor értékválasztásokat végeznek, politikai érzelmeket megalapozó tapasztalatokat szereznek, és különböző társadalmi hálózatokban vesznek részt. Ennek megfelelően a politikai kultúra változóját is ezek a tényezők is alkotják.

A politikai formálódás bizonyos értelemben nem más, mint törekvés arra, hogy az egyén a személyes identitását elhelyezze a múlt politikai értékeinek és értelmezéseinek térképén. Az értékválasztások között központi szerepet játszik a modernitás szimbolikus traumáinak „élő emlékezete». Egy emlékezet akkor tekinthető élőnek, ha nemcsak passzív emlékezést, hanem a múlttal való aktív elkötelezettséget is magában foglal. A demokratikus formálódás szemszögéből alapvető szerepet játszik a holokausz, a fasizmus és a kommunizmus emlékezete. Ezek mellett a szimbolikus traumák mellett a politikai bal- és jobboldal közötti ideológiai választóvonal szintén döntő jelentőségű, mivel a szocialista vagy nacionalista érzelmek a politikai cselekvés különböző mintázatait körvonalazzák. A politikai világnézetek ezen többé-kevésbé szekularizált formáit kiegészítve a vallásokban gyökerező hagyományos politikai értékek is befolyásolhatják a politikai formálódás folyamatát. Ennek megfelelően azokat a vallási gyakorlatokat is figyelembe kell venni, amelyek kifejezetten politikai üzeneteket tartalmaznak.

Az értékválasztás folyamata egyaránt tartalmaz kognitív és emocionális elemeket. Ezek között az érzelmi elemek között a fenyegetettség vagy megalázottság személyes tapasztalatai döntő szerepet játszanak. E személyes traumák mindegyike képes érzelmileg formálni a múlt politikai értékeit és értelmezéseit, mivel egyaránt tudnak félelmet és frusztrációt vagy érzékenységet és szolidaritást generálni bizonyos társadalmi csoportok vagy jelenségek iránt. A politikai érzelmek egyrészt tartalmazzák a társadalom más tagjaival való kapcsolatot, azaz az ellenségességük, barátságosságuk, kegyetlenségük vagy szolidaritásuk feltételezését. Másrészt tartalmazzák a politikai intézményekkel való kapcsolatot, azaz az igazságosságuk, korruptságuk, hatékonyságuk vagy haszontalanságuk feltételezését. Ezek a feltételezések a politikai cselekvés alko-

tóelemei, mivel az állami interakciók stratégiái és az intézményekhez való hozzáállás egyaránt függ tőlük.

A politikai formálódás folyamata, azaz az egyén életének elhelyezése az ideológiák és kollektív emlékezetek térképén, miközben tapasztalatot gyűjt a többiekéről, illetve az intézményekről, mindig konkrét interperszonális kapcsolatokba ágyazódik be, amelyek előnyben részesített példaként vagy negatív referenciapontként működnek. A „releváns mások” hivatkozási pontként szolgálnak a politikai identitás kialakításában. Ennek megfelelően, a bennük megjelenő politikai kultúra mintázatai azonosulási vagy távolítási példaként hatnak a fiatalokra. Továbbá központi kérdés, hogy mennyire homogének az egyén kapcsolatai. Azok a hálózati konfigurációk, melyeket egyazon politikai nézeteket valló emberek alkotnak, az azonosság tapasztalatai alapján kevésbé reflektív és zártabb kapcsolatot eredményezhetnek a világgal. Azonban azok a társadalmi hálózatok, amelyeket különböző emberek alkotnak, lehetőséget biztosítanak a különbség megtapasztalására, így az egyén saját nézőpontjának kritikus ártérteklésére.

A politikai kultúra ideáltípusai Európában

Az olyan összetett jelenségek megragadásához, mint a politikai kultúra, a fentiekben bemutatott változókat, ideértve a kognitív, affektív és viselkedési dimenziókat, egy egységes modellbe illesztjük be. Egy ilyen modell kidolgozására klaszteranalízist használtunk, amely képes e dimenziók különböző mintázatait azonosítani. Az 1. táblázat foglalja össze a klaszterelemzés eredményeit, kifejezve a politikai kultúra ideáltípusos mintázatait Európában.⁴

Az első csoport, amely az európai minta 8%-át adja, a politikai cselekvési potenciált és az értékeket tekintve egyaránt semleges helyzettel, átlag alatti bizalom szinttel és politikailag aktív kapcsolatokkal, valamint különösen magas bizonytalansággal és hálózati homogenitással jellemezhető. Az ilyen apolitikus horizontnak sok oka lehet. Ezeknek a fiataloknak az esetében egyrészt érzelmi nehézségekkel áll kapcsolatban, ideértve mind a bizalom hiányát, mind a biztonság extrém hiányát, másrészt a szociális hálózatok felbomlásával, ideértve a heterogenitás szélsőséges szintjét és a politikailag tájékozott másokkal való kapcsolatok hiányát. A homogén hálózatok tönniesi értelemben vett közösségnek számítanak, ami azt jelenti, hogy jól ismert, megszokott másokkal való interakciókból állnak. Ezek az interakciók megerősítik a világ értelmezését és ontológiai biztonságot adnak. Az extrém hálózati heterogenitás következményei ebből a nézőpontból értelmezhetők. Mivel a közösség típusú kölcsönhatásoktól megfosztott fiatalok esetleges interakcióknak és kétes világértelmezéseknek vannak kitéve, szorongóvá és anomikussá válnak. Ez az orientációhiány kiterjed a politikai szférára is, egy apolitikus perspektívát eredményezve. Az apolitikus perspektívát kiegészíti a politikailag aktív másokkal való kapcsolatok hiánya. Ezek nélkül a kapcsolatok nélkül hiányoznak a közvetlen politikai tapasztalatok, ami egy általános gyanakvást eredményez a közügyekkel kapcsolatban.

⁴ A változókat a klaszteranalízist megelőzően standardizáltuk, ami azt jelenti, hogy a középértékük = 0 és a standard eltérésekük = 1. Ennek megfelelően a negatív értékeket átlag alattiként, a pozitív értékeket átlag felettiként lehet értelmezni, míg a súlyuk a 0-tól való távolságban kerül kifejezésre. Minden egyes klaszter esetében zárójelben tüntettük fel a százalékos arányukat. Annak ellenére, hogy ezek a százalékok nem teszik lehetővé a lakosságon belüli eloszlás becslését, illusztrációs célokat szolgálhatnak.

1. táblázat: A politikai kultúra ideáltipikus mintázatai

	Szorongó anómikus (8%)	Elégedett kivülálló (22%)	Politikailag elidegenedett (21%)	Tradicionális antidemokrata (16%)	Emancipatori- kus aktivista (15%)	Populista an- tidemokrata (18%)
Közömbösség	-0,14	-0,15	0,85	0,03	- 1,22	0,24
Radikalizmus	-0,08	-0,36	-0,33	0,33	-0,64	1,12
20. századi traumák élő emlékezete	0,08	0,30	-0,76	-0,19	0,89	-0,05
Nacionalista attitűdök	-0,16	-0,23	-0,36	0,60	-0,72	0,86
Baloldali atti- tűdök	0,10	-0,57	-0,34	-0,15	0,59	0,70
Politizált vallásosság	-0,07	-0,35	-0,33	1,57	-0,35	-0,26
Bizalom a politikai intéz- ményekben	-0,32	0,86	-0,71	0,40	0,04	-0,45
Bizonytalanság érzés	1,42	-0,76	0,02	0,07	0,04	0,18
„Releváns mások” politikai aktivizmus	-0,22	0,41	-0,78	-0,04	0,86	-0,15
Homogén kapcsolat- hálózat	-2,33	0,34	0,17	0,14	0,06	0,24

Ezen tényezők mellett a sikertelen politikai rendszer benyomása is megjelenik: a hiányzó anyagi és szociális biztonság okozta bizonytalanság érzése a diszfunkcionális politikai intézmények legsúlyosabb bizonyítékai között van.

Az extrém hálózati heterogenitás, a politikailag aktív mások példájának hiánya, a bizalmatlanság és a sikertelen politikai rendszer megtapasztalása által okozott anómia miatt a fiatalok nem tekintik a politikai szférát potenciális terepnek a problémáik kezelésére. Ennek következtében az extrém szintű bizonytalanságuk és elégedetlenségük ellenére apolitikussá válnak. Úgy tűnik, ha a hiányzó közösségi tapasztalatokat a politikai cselekvés hiányának a példája, a politikai gyanakvás és a bizonytalanság mindent átfogó érzése egészíti ki, akkor a közélet mint olyan teljesen irrelevánssá válhat. Sem baloldali, sem nacionalista, sem vallási ideológiák nem képesek a problémát megnyugtatóan megmagyarázni, sem radikális, sem demokratikus intézkedések nem tekinthetők érvényes megoldásoknak. Ebben a helyzetben azonban a közömbösségbe való beletörődés szintén nem lehetőség: mivel ezek a tapasztalatok kényelmetlenek, állandó bizonytalanságérzéssel és szorongással járnak, és viszonylag magas szintű éberséget tartanak fenn. Az erkölcsi normahiányt és a szorongást megtapasztaló fiatalok bizonyos értelemben megragadnak egy olyan fenomenológiai perspektívában, amely megakadályozza számukra a politikai cselekvést. Ebből a perspektívából sem a fennálló politikai szemantika, sem az intézmények nem biztosítanak elegendő keretet a közéleti cselekvéshez, azonban azok gyöke-

res átalakítására is hiányzik a motiváció. Miközben ez a politikai világhoz való viszony passzív, ezzel egyidejűleg instabil is: egy általánosan elviselhetetlen perspektívában való megragadás előbb-utóbb a perspektíva átalakulását eredményezi, vagy emancipatorikus, vagy patológikus módon.

A második klasztert, amely az európai minta 22%-át adja, a közömbösség átlagos szintje, a radikalizmus, a nacionalista és vallási attitűdök valamivel átlag feletti elutasítása, a baloldali értékek átlagon felüli elutasítása, valamivel átlagon felüli történelmi tudat, átlagon felüli szintű politikai bizalom és a biztonságérzet, valamint átlagon felüli hálózati homogenitás és politikailag aktív kapcsolatok jellemzik. A politikai szemantika mint olyan kategorikus elutasítását több tényező motiválhatja. E fiatalok esetében a negatív érzelmek, mint a dezorientáció, a bizalmatlanság vagy a bizonytalanság okozta szorongás, nincsenek jelen. A második klaszterhez tartozó fiatalok kiegyensúlyozott hálózatokhoz tartoznak, hozzátartozóikon keresztül személyes tapasztalataik vannak a politikai életéről, anyagilag és társadalmilag biztonságos helyzetben vannak, foglalkoznak a 20. századi traumákkal és bizalommal teli viszonyuk van a politikai intézmények felé. Ez azt jelenti, hogy ellentétben az első klaszterrel, nem azért utasítják el a fő politikai szemantikát és a cselekvés lehetőségét, mert a negatív tapasztalatok tették őket apolitikussá, hanem mert egyszerűen nem akarnak részt venni a politikai életben. Mivel nem szenvednek semmilyen társadalmi problémától, nem különösebben motiváltak arra, hogy válasszanak a különböző politikai értékek között. Megengedhetik maguknak az elszigeteltség luxusát, vagyis az összes politikai szemantika egyidejű, közömbös elutasítását.

Eszerint egy ilyen közömbös politikai kultúra a kielégítő társadalmi pozíció eredménye. Ez magyarázza meg, hogy az összes érték közül miért azokat utasítják el a leghevesebben, melyek a meglévő relációk megváltozását célozzák. A személyes tapasztalat hiánya a szociális problémákkal kapcsolatban nemcsak meggátolja a társadalom és a politika kritikai és reflektív megközelítését, hanem egy ilyen lehetőség tagadását is eredményezi. Egy ilyen reflektív perspektíva nélkül a demokratikus intézményeket magától értetődőnek veszik, így nem a minden polgár közreműködésére számító szociális konstrukcióként érzlelik, hanem egy természetesen kapott dologként, mely független az egyes szereplőktől. Egy ilyen észlelés egyfelől a meglévő intézményekkel kapcsolatos elvakult bizalmat eredményez; másfelől okot szolgáltat, hogy ne nagyon ártsák bele magunkat túl mélyen a nyilvánosság ügyeibe. Bizonyos értelemben ezek a fiatalok az „állampolgári privatizmus” politikai kultúráját képviselik (*Habermas 1976*): anyagi és társadalmi biztonságukért cserébe nem vesznek részt a politikai döntéshozatalban. A szorongó apolitikus politikai kultúrával ellentétben az elégedett kívülálló pozíciójának megvan a lehetősége a stabilizációra: amíg a biztonságérzet megmarad, nincs ok az ilyen attitűd megváltoztatására.

A harmadik csoportot, mely a minta 21%-át teszi ki, magas fokú közömbösség jellemzi, valamint a történelmi tudatosság hiánya, a radikalizmus, baloldali, nacionalista és vallási attitűdök elutasításának átlagosnál valamivel magasabb szintje, magas fokú bizalmatlanság és a kapcsolat hiánya a politikailag aktívokkal, valamint átlagos szintű bizonytalanság és hálózati heterogenitás. Míg az első két csoport esetében a tradicionális politikai szemantikától való eltávolodás nem társult közömbösséggel, a harmadik csoport esetében igen. Az ebbe a csoportba tartozó fiatalok nemcsak semlegesek, vagy nem érdeklik őket a politikai kérdések, hanem módszeresen kerülnek minden lehetséges kapcsolatot a közélettel. Nem csupán nem érdeklik őket, a közéleti hírek és nem vesznek részt polgári tevékenységekben, de az ismerőseik is hasonlóan passzívak. Ez a kollektív

közömbösség a jelenről a múltra is átterjed, mivel ezeket a fiatalokat nem érintik meg a 20. század traumái sem. Ugyan nincsenek kitéve különösebb bizonytalanságnak vagy szélsőséges hálózati konstellációknak, mégis magas fokú bizalmatlanságról számolnak be. Eszerint a bizalomhiány nem az anyagi vagy szociális nélkülözés eredménye, hanem az ismeretlentől való félelemé.

Ilyen értelemben ezek a fiatalok a politikai szférától elidegenedettnek tekintendők. Az anómikus abban tér el az elidegenedettől, hogy míg az első nincs különösebben kizárva a közszférából, az utóbbi igen. Az anómikus hozzáfér a múlthoz és a jelenhez, de nem tudja a modernizáció nehézségeit kezelni. Az elidegenedett azonban nem fér hozzá ezekhez a szférákhoz, megfosztottá válnak az alapvető polgári tevékenységeket illetően. Ez a politikai kultúra marxi értelemben elidegenedett: ahogy az előállítás eszközeitől megfosztott dolgozót tárgyasítja a kapitalista piacgazdaság, a politikai részvétel eszközeitől és kompetenciáitól megfosztott állampolgárt tárgyasítja az adminisztratív rendszer. Az elégedett kívülálló más értelemben ellentét az elidegenedettnek: míg az előző elégedett a helyzetével, mivel az anyagi biztonság ellensúlyozza a politikai tárgyasítást, addig a másik nem tud erre támaszkodni. Az elidegenedett politikai kultúra is potenciálisan stabil, mivel a magas szintű közömbösség rezignáltságot fejez ki, ami a polgári tehetlenséghez való alkalmazkodás.

A negyedik csoportot, a minta 16%-át, közepes szintű közömbösség jellemzi, valamivel az átlag alatti antiradikalizmus, történelmi tudatosság és baloldali attitűdök, átlag fölötti nacionalista attitűd és bizalom a politikai intézményekben, extrém magas fokú átpolitizált vallásosság és átlagos bizonytalanság és hálózati jellemzők. Az előző csoportokkal ellentétben az idetartozó fiataloknak van karakterisztikus értékválasztékuk. Ha nem is támogatják kategorikusan a radikális nézeteket, nem különösebben érdeklik őket a demokratikus elvek és a 20. századi traumákból tanulható leckék. Két dolog számít nekik mindenekfölött: a nemzet és a vallás. Mivel minden egyéb elvet alárendelnek ezeknek, a szemükben a demokratikus értékek sem bírnak univerzális relevanciával. A vallási és nacionalista attitűdök kombinációja kifejez egy premodern, tradicionális világnézetet, mely a politikai közösség tagjainak kulturális, nyelvi és etnikai azonosságán, valamint a politikai részvétel predemokratikus formáján alapszik.

Egy ilyen politikai kultúrából hiányzik a baloldali politikai hagyományban kifejezett kritikai potenciál, mivel naturalizált hierarchián és paternalisztikus hierarchiakon alapul. Nincs meg benne továbbá az aktív és jól tájékozott állampolgárok hálózata, mely a személyes részvétel példáival és partnereivel szolgálhatna. Igaz ugyan, hogy ez a politikai kultúra nem tud átlag fölötti anyagi és szociális biztonságérzetet nyújtani, de képes fenntartani azt átlagos szinten. Továbbá bizalmat is képes generálni a létező politikai intézmények felé. Következésképp ennek a politikai kultúrának van egy konzervatív implikációja, tehát a saját nézőpontjából a létező rend elismerésre méltónak számít. E legitímációs potenciál miatt a tradicionális antidemokratikus politikai kultúrában nagy lehetőség rejlik a stabilitásra: mivel olyan szemantikát kínál, amely bármilyen szociális vagy politikai kihívást megfelelően meg tud magyarázni újraértelmezve azt a legitim nemzeti vagy vallási akarat kifejezéseként, és meggátolja a kritikai reflexiót, mely a *status quo* megváltoztatására irányulna.

Az ötödik csoport, a minta 15%-a, szélsőségesen alacsony szintű közömbösséggel és történelmi nemtörődomséggel jellemezhető, átlagon felüli antiradikalizmussal és baloldali felfogással, alacsony szintű nacionalizmussal és vallásossággal, magas szintű történel-

mi tudatossággal és baloldali attitűdökkel, átlagos szintű bizalommal, bizonytalansággal és hálózati heterogenitással, valamint nagy mértékű politikailag aktív kapcsolatokkal. Ellentétben a korábbi csoportokkal, az ide tartozó fiatalok nemcsak komolyan, információgyűjtő, aktivista és történelmi reflektivitás szinten vesznek részt a közéletben, de erős demokratikus odaadással is. Elutasítják a szociális problémák nacionalista vagy vallásos értelmezését és azon megoldásokat, melyek antidemokratikus elveken alapulnak. Ezek a fiatalok a baloldal felé orientáltak, kifejezik érzékenységüket a szociális igazságtalansággal és egyenlőtlenséggel kapcsolatban. Nem utasítják el egy az egyben a meglévő szociális intézményeket, de gyanakvó, bizalmatlan módon szemlélik őket. Továbbá ellentmondásos tapasztalataik is vannak a biztonsággal kapcsolatban: nem érzik magukat állandóan fenyegetve, de észlelik a fenyegető potenciálokat.

E konstelláció eredményeként egy emancipatorikus aktivista politikai kultúra jelenik meg. Ebből a nézőpontból a szociális és politikai szféra szenvedést okozó patológiái és ellentmondásai a modernitás működési zavaraként kerülnek észlelésre, melyektől meg lehet és meg kell szabadulni. Ennek megfelelően, ez a politikai kultúra tartalmaz egy demokratikus elvekbe vetett alapvető hitet, reményt a modern társadalmak szenvedéseinek fokozatos csökkentésének lehetőségével kapcsolatban, valamint morális elkötelezettséget az állampolgári aktivizmusra. Egy ilyen aktivizmus egyfelől partnereket kíván, mely a politikailag aktív kapcsolatok magas arányával fejezhető ki. Másfelől a nyitottság és megbízhatóság egyensúlya szükséges a közösségi életben, mely az átlagos hálózati heterogenitással fejezhető ki. Amennyiben ezek az előfeltételek adottak, megszületik az aktivista mentalitás, mely elkötelezi magát az emancipáció különböző dimenzióinak létrehozása mellett. Az ilyen mentalításban megvan a lehetőség a stabilitásra: mivel van lehetőség a kritikai reflexivitásra, tud alkalmazkodni különféle társadalmi konstellációkhoz.

A hatodik csoport, a minta 18%-a, valamivel átlag fölötti közömbösséggel jellemezhető, valamint szélsőséges szintű radikalizmussal, baloldali és nacionalista attitűdökkel, valamivel átlag alatti történelmi tudatossággal és vallási attitűdökkel, átlag fölötti bizalmatlansággal és bizonytalansággal, valamivel átlag alatti hálózati homogenitással és átlagos számú politikailag aktív ismerősökkel. A negyedik csoporttal ellentétben, ahol az antidemokratikus tendenciák csupán valamivel az átlag felett voltak, itt a fiatalok karakterisztikus antidemokratikus nézőponttal bírnak. Nem bíznak a politikai intézményekben és egyúttal megvetik azokat. Továbbá ezek a fiatalok nem csupán haszontalannak tekintik őket, hanem egyenesen kudarcnak, abban az értelemben, hogy működtetésük bizonytalan életet eredményez számukra. Eszerint legfontosabb jellemzőjük a szándék, hogy a meglévő demokratikus intézményeket lecseréljék. Egy ilyen átalakulás ára nem foglalkoztatja ezeket a fiatalokat: üdvözlik a baloldali és nacionalista elveken alapuló radikális megoldásokat, amennyiben biztonságosabb életet ígérnek. Azonban egy ilyen politikai kultúra egyáltalán nincs alaposan kidolgozva. Általában hiányzik belőle a komoly elkötelezettség a múlthoz és az általános közsféra vagy a politikai tevékenységek hanyagolása.

Ebben az értelemben ezeknek a fiataloknak a politikai kultúrája egy alapvetően populist, elitellenes attitűddel jellemezhető. Ebből a szempontból az általános politikai szférát érthetetlen vagy ellenséges környezetnek tekintik, mely nem nyújt lehetőséget hatékony részvételre. Ezt a tapasztalatot tovább erősíti, hogy a szociális környezetben nincsenek mások, akik az általános politikával foglalkoznának, miközben más hasonló politikák alakítják őket. Ezekben az ideológiailag elkülönített hálózatokban a kritikai

reflexió esélye alacsony. Következésképp a szociális problémák értelmezésének túlzott leegyszerűsítése teret kap, ami populista dogmatikus szemantika megjelenését eredményezi. Ugyan az ilyen szemantika könnyen elterjed, ha a kritikai hang hiányzik, nem feltétlenül rendelkezik konkrét mozgósító potenciállal. Mivel felszínes politikai részvételtől született, a frusztráció, düh és tehetetlenség kifejező csatornájaként is funkcionálhat ahelyett, hogy a politikai tevékenységhez szolgáltatna alapot. Ezzel egyidejűleg az ilyen politikai kultúrának nagy esélye van a stabilitásra: mivel nem tartalmaz kritikai bizonytalanságot, nem fejez ki elviselhetetlen szituációt; továbbá hiányzik belőle a kritikai ön-reflexió lehetősége, így előfordulhat, hogy huzamosabban sokáig nem akad kihívója.

A politikai kultúra mintázatai Európában

Miután kialakítottuk az elemzési eszközöket, melyek a politikai kultúra különböző ideáltípusait jelzik, figyelmünket a modernizáció eltérő európai konstellációinak szubsztantív analízisére fordíthatjuk. Ebben a részben minden országot saját konkrét politikai kultúramintájával jellemzünk (lásd 2. táblázat).

Horvátországban a szorongó anómiikus politikai kultúra aránya a legmagasabbak között van, az elégedett kívülállók aránya átlag alatti. A tradicionális politikai kultúra aránya átlag fölötti, míg az emancipatorikus aktivisták alatta vannak. Eszerint úgy

2. táblázat: A politikai kultúra mintázatai Európában

	Szorongó anómiikus (%)	Elégedett kívülálló (%)	Politikailag elidegenedett (%)	Tradicionális antidemokrata (%)	Emancipatori- kus aktivista (%)	Populista anti- demokrata (%)
Horvátország	16,8	11,3	21,3	19,0	10,0	21,6
Dánia	3,2	61,8	10,0	5,4	16,2	3,5
Észtország	9,0	31,7	32,4	7,0	6,8	13,1
Finnország	8,5	50,7	16,8	5,9	6,5	11,7
Grúzia	4,2	4,4	9,6	76,7	0,9	4,2
Nyugat- Németország	4,2	35,6	11,9	5,4	36,9	6,1
Kelet- Németország	6,6	31,6	6,9	2,0	47,5	5,3
Görögország	5,1	6,2	20,0	27,8	14,1	26,8
Magyarország	4,7	11,5	35,0	8,5	1,8	38,5
Litvánia	5,8	24,8	39,2	8,2	3,4	18,7
Portugália	5,6	21,9	24,3	15,1	11,0	22,0
Oroszország	14,1	10,8	26,9	12,8	5,6	29,7
Szlovákia	11,7	8,3	30,2	16,2	4,1	29,6
Spanyolország	7,0	13,6	15,6	6,1	47,5	10,3
Egyesült Királyság	10,7	18,9	17,8	18,4	14,6	19,7
Összesen	7,9	21,7	21,6	16,0	15,0	17,8

tűnik, hogy a horvát politikai kultúra mintája eltér az európai átlagtól, leginkább azért, mert a fiatalok ki vannak téve a modernizáció negatív következményeinek, és keveseknek adatik meg az anyagi és szociális biztonság. Továbbá ezt a tendenciát kiegészíti a tradicionalizmus dominanciája az emancipatorikus aktivizmus kárára. Ebben a konstellációban komoly demokratikus deficit észlelhető: a magas szintű, politikailag kezeletlen frusztráció, az elégedett állapot kisszámú példái, valamint a politikai kultúra tradicionalista modellje kevés helyet hagy egy demokratikus politikai kultúrának, mely torzítatlan formában kapcsolódna a modernitás kihívásaihoz.

Egész Európát tekintve Dániában a legnagyobb arányú az elégedett kívülálló politikai kultúra, míg a szorongó anómiás, elidegenedett, populista és tradicionális antidemokrata a legalacsonyabbak között van. Eszerint úgy tűnik, hogy a dán politikai kultúra mintája drasztikusan eltér az európai átlagtól. Az elégedett kívülálló politikai kultúra a domináns, ezt követi az emancipatorikus aktivista, míg a többi politikai kultúra elenyésző. Egyértelmű, hogy ebben a konstellációban a radikalizáció legnagyobb fenyegetését az elégedett, de közömbös fiatalok különösen magas aránya képviseli. Mivel hajlamosak magától értetődőnek venni a demokratikus intézmények létezését, könnyen érzéketlenné válhatnak az antidemokratikus változásokkal szemben. Ettől az indirekt veszélytől eltekintve a dán politikai kultúra mintáját nem sújtja demokráciadeficit.

Észtországban a politikailag elidegenedettek és az elégedett kívülállók aránya is magasabb, mint az európai átlag, míg a tradicionalista és az emancipatorikus politikai kultúráké alacsonyabb. Ezek az adatok éles szociális megosztást fejeznek ki: a társadalom egy része reménytelen pozícióban ragadt, mely nem oldható meg sem tradicionalista, sem populista vagy emancipatorikus szemantikával, miközben a másik rész kielégítő helyzetben van, ami a közélettől való elfordulás attitűdjét eredményezi. Az ezen konstellációk kontrasztjából fakadó feszültség fenyegetést képvisel olyan értelemben, hogy a súlyos különbségek etnicizált, osztály- vagy identitásalapú konfliktusokká fejlődhetnek, ami a populista ideológiák megjelenéséhez vezethet.

Finnországban az elégedett kívülállók aránya átlag fölötti, az emancipatorikus aktivistáké és a tradicionalista antidemokratáké átlag alatti. Eszerint a minta hasonló a dánhoz, habár az elégedettség és az emancipatorikus aktivizmus szintje alacsonyabb, a populizmusé magasabb. Ez azt jelenti, hogy a finn fiatalok politikai kultúráját magasabb szintű frusztráció jellemzi, egy általános apolitikus elégedettség mellett. Ilyen értelemben Finnország hasonlít Észtországhoz, habár a feszültség nem annyira éles. Eszerint a radikalizálódás legfőbb kihívása Finnországban hasonló az észthez: tartalmazza az elégedetlenség kezelését és az elégedettek közömbösségét.

Grúzia kivételnek tűnik Európában. A fiatalok túlnyomó többsége a tradicionális antidemokrata politikai kultúra csoportjába tartozik, míg a többi csoport elenyésző. Ilyen értelemben Grúzia egy homogén politikai kultúra határesetét képviseli, mely tradicionális elveken alapszik. Ebben a konstellációban sem a kihívások, sem a modernizáció emancipatorikus potenciálja nem releváns a fiatalok számára. Ez azt jelenti, hogy a nyugalanság, anómia, elidegenedés és a populista reakciók fenyegetése egyformán ritka, míg az anyagiilag elégedett szekuláris vagy emancipatorikus aktivista szerepek szinte ismeretlenek. Ebből a szemszögből úgy tűnhet, hogy Grúzia egyelőre biztonságban van a radikalizmus modern formáinak megjelenését tekintve. Mivel azonban ez a biztonság nem a modernizáció kihívásainak sikeres kezelésén alapszik, hanem a kihívásokkal való konfrontáció kezelésén, értékelése eléggé bizonytalan. Egy globalizálódó világban

egyre nehezebb elkerülni a találkozást a modernitással, ezért ez potenciálisan több nyugtalansághoz, elidegenítéshez és populizmushoz vezethet.

Németország szintén kivétel Európában, még ha teljesen más értelemben is. A volt Kelet- és Nyugat-Németországban is európai szinten az egyik legmagasabb az emancipatorikus aktivisták aránya, ezt követi átlag fölötti százalékban az elégedett kívülálló, míg a politikailag elidegenedett, tradicionalista és populista antidemokraták átlag alatti arányban vannak jelen. Apró különbség a helyszínek között csupán az emancipatorikus aktivizmus és az elégedett passzivitás relatív arányaiban mutatkozik. A volt NDK helyszínein előbbi magasabb, utóbbi alacsonyabb a volt NSZK-hoz hasonlítva. E nüánszoktól eltekintve úgy tűnik, Németország egy kiegyensúlyozott demokratikus politikai kultúráként jellemezhető, mely tartalmaz jelentős számú emancipatorikus aktivistát és nagyszámú rekrutációs bázist az elégedett kívülállók formájában.

Görögországban a tradicionalista és populista antidemokraták aránya átlag fölötti, míg a szorongó anómius és elégedett kívülálló politikai kultúra átlag alatti. Ez azt jelenti, hogy a görög politikai kultúrában erőteljesen jelen van mind a hagyományos, mind a populista antidemokratikus szemantika. Egy ilyen minta feltehetőleg az elégedett, politikailag semleges polgárok szélsőségesen alacsony arányának eredménye. A rendkívüli kár, amit a pénzügyi krízisek okoztak, felrázták a görög társadalmat, mely nem passzív nyugtalansággal vagy anómiával reagált. Ugyan a fiatalok egy kisebb része közömbössé vált és elidegenedett lett, túlnyomó többségük aktívan megoldást keres a krízisre. Az alternatív megoldások között nemcsak a közélet tradicionális formáihoz való visszatérés vagy az elitellenes attitűd jelenik meg, hanem az emancipatorikus aktivizmusra való igény is. Eszerint még ha jelen pillanatban Görögország a politikai kultúra komoly krízisével szembesül is, a radikális hangok távolról sem uralják kizárólagosan a helyet.

Magyarországon a populista antidemokraták aránya a legnagyobb Európában, az elidegenedett politikai kultúra átlag fölötti, míg a szorongó, elégedett és tradicionális átlag alatti. Ilyen értelemben Magyarország példázza az antidemokratikus politikai kultúra megjelenésének ideáltipikus forgatókönyvét. Nem elég, hogy a populista antidemokraták máris nagy számban vannak jelen, de a toborzásuk alapja, az elidegenedett polgárok száma szintén jelentős. Ilyen értelemben úgy tűnik, hacsak a politikai formálódás feltételei nem változnak drasztikusan Magyarországon, a populista antidemokrata politikai kultúra hamarosan domináns lesz. A helyzet még a görögországinál is aggasztóbb, mivel Magyarországon az emancipatorikus aktivizmus és a tradicionális attitűdök is alacsonyak, vagyis a populizmusnak nincs alternatívája a fiatalok szemében. Ilyen értelemben Magyarország a „radikalizmus inkubációjának” (Sík 2015b) legrosszabb lehetőségét fejezi ki. Erre a mintázatra bizonyos értelemben úgy tekinthetünk mint a Szabó Ildikó által kidolgozott „fragmentált szocializációs modell” folytatására (Szabó 2009): a rendszerváltás utáni csaknem húsz évben a szocializációs ágensek széttöredezettsége és tanácstalansága eszerint ahhoz vezetett, hogy a rendszerváltás után felnőtt generáció egyszerre idegenedett el a politikától és vált fogékonnyá a radikális szólamokra.

Lettországban a politikailag elidegenedettek aránya a legmagasabb Európában, míg az emancipatorikus aktivisták, a tradicionális és populista antidemokraták jóval az átlag alatt vannak. Bizonyos értelemben ez a konstelláció megosztott közömbösséget fejez ki. Azon fiatalok, akik megengedhetik maguknak, „állampolgári privatizmusra” váltanak, a többiek tehetetlenül viszonyulnak a nyilvános ügyekhez. A helyzet hasonló

az észtországihoz, kivéve egy tulajdonságot: míg Észtországban az elégedettség szintje magasabb, a populizmusé alacsonyabb volt, addig Lettországban ez fordítva van. Ilyen értelemben Lettország feszültebb konstellációnak tekinthető, ahol nem csupán a különbségek osztják meg a társadalmat, de ezek a különbségek már radikális válaszokat is generáltak. Eszerint Észtországgal ellentétben Lettországban a radikalizáció nem csupán fenyegetés lehet, hanem egy folyamat, még ha jelenleg távol is áll a dominánssá válástól.

Portugáliában a politikai kultúra mintája gyakorlatilag másolja az európai átlagot, még ha az elidegenedett és populista politikai kultúrák szintje valamivel magasabb is az átlagnál, míg a nyugtalan és emancipatorikus aktivisták szintje valamivel alacsonyabb. Ezen apró különbségek alapján a portugál fiatalok fogékonyabbak a populista szeman tikára, mint az európai átlag. Ez talán nem látványos trend, de láthatóvá válhat, ha a fiatalok jobban kitetté válnak a modernizáció nehézségeinek. Egy ilyen konstellációban a populizmus tényleges szintje emelkedhet, különösen mivel máris valószínű az elidege nedett egyének közül további támogatók rekrutációja, miközben viszonylag csekély azon állampolgárok száma, akik potenciálisan ellensúlyozhatnák ezeket a hatásokat.

Oroszországban az elégedett kívülállók és az emancipatorikus aktivisták aránya átlag alatti, míg a populista antidemokraták, a szorongó anómi kusok és az elidegenedett po litikai kultúra átlag fölötti. Ebben az értelemben az orosz konstelláció igencsak hasonló a magyarhoz: nem elég, hogy a populista antidemokraták százaléka magas, de az elidege nedett vagy szorongó anómi kusok százaléka is, akik a további radikalizálódás alapja ként szolgálnak. Ebben az aggasztó helyzetben a potenciális trendek szintén hasonlóak a magyar esethez: nagyon esélyes, hogy a szorongó és elidegenedett politikai kultúrák átalakulnak populista antidemokrata politikai kultúrává. Még ha Oroszország geopoliti kai helyzete és társadalomtörténete nagyban el is tér Magyarországtól, úgy tűnik, az eltérő történelmi folyamatok ellenére a radikalizmus inkubációjának hasonló fenyegeté sével kell szembenéznük.

Szlovákiában a politikai kultúra mintázata hasonló az orosz és magyar esetekhez, mivel ez is ugyanazon, alapvetően antidemokratikus konstellációk különböző változa tait képviseli. Az elégedett kívülállók és emancipatorikus aktivisták aránya átlag alatti, az elidegenedett és populista aktivista kultúra átlag fölötti százalékban van jelen. Ilyen értelemben a szlovák konstelláció az alapvetően antidemokrata magyar konstelláció ér zelmileg hasonlóképpen sújtott és regresszív változatát képviseli. Eszerint a kihívások és megoldások megegyeznek a magyarországival és az oroszországival. Közép-európai országgént Szlovákia társadalomtörténete sok hasonlóságot mutat Magyarországéval, vagyis esetében nemcsak az eredmény, hanem a valóban és potenciálisan antidemokrata politikai kultúrát eredményező folyamat is mutat párhuzamokat.

Spanyolországban az elégedett kívülálló, elidegenedett, tradicionalista és populista antidemokrata politikai kultúrák aránya átlag alatti, míg az emancipatorikus aktivis ták aránya a legmagasabbak között van Európában. Spanyolország egyedi konstellációt képvisel, mivel ugyan rendkívül magas az emancipatorikus aktivisták szintje, de nin csenek jelen az elégedett kívülállók. Úgy tűnik, bizonyos értelemben az itteni fiatalok emancipatorikus forradalmi légkört hoztak létre. Ez azt jelenti, hogy bár a fiatalok ki tartanak a demokrácia intézményei és elvei mellett, ugyanakkor egyértelműen drasz tikus változásokra is törekednek. Azonban a forradalmi indulatok és a konszolidáció kicsi esélye miatt (melyet az elégedett kívülállók alacsony szintje jelez) a demokratikus elhivatottságuk nem olyan stabil, mint Németországban. Eszerint, még ha a politikai

kultúra jelenleg egyértelműen demokratikus is, a forradalmi légkör miatt megvan az esély a radikalizálódásra.

Az Egyesült Királyság mintája hasonló a portugál esethez: az arányok alapvetően az európai mintát másolják. Ebben az értelemben a brit fiatalokat a demokratikus és antidemokratikus tendenciák viszonylag kiegyensúlyozott együttélése jellemzi. Eszerint az Egyesült Királyságban a fő kihívás hasonló a portugáliaihoz: ha a tradicionalista és emancipatorikus közösségek védelmével, és egyúttal az elidegenítés és populizmus terjedésének meggátolásával, nem marad fenn az egyensúlyban lévő konstelláció, a közömbösség és radikalizmus terjedhet el.

A modernizáció eltérő konstellációiban lévő politikai kultúramintázatok áttekintése után összegezhetjük az eredményeket. Úgy tűnik, az elemzett országokat radikalizálódási potenciáljuk alapján három csoportba sorolhatjuk. Magyarországon, Szlovákiában és Oroszországban a radikalizálódás egy előrehaladott folyamat, vagyis elidegenítés és radikalizmus dominálja a politikai kultúrát. Észtország, Lettország, Horvátország, Portugália, Görögország, Grúzia és az Egyesült Királyság esetében van esély radikalizálódásra, még ha a jelen helyzetben az antidemokratikus politikai kultúra távol is áll attól, hogy domináns legyen. Dániában, Spanyolországban és Németországban a radikalizálódás esélye kisebb. Ez azt jelenti, hogy még ha az antidemokratikus politikai kultúrának csupán néhány országban dominálnak is, a radikalizálódás lehetősége magas sok más országban, és csupán néhány országot nem fenyeget jelenleg ez a lehetőség.

A felmérés eredményei alapján levonhatjuk a következtetést, miszerint a demokratikus konszenzus Európában több okból is veszélyben van. A különböző politikai kultúrák egyensúlya alapján csupán néhány ország van, ahol a demokratikus politikai kultúra stabilnak látszik. Néhány országban a radikalizmus elidegenedéssel párosul, mely a demokrácia szempontjából a legveszélyesebb felállás. A legtöbb országban az emancipatorikus és az antidemokratikus aktivizmus is hiányzik, míg az elégedett passzivizmus vagy elidegenítés dominál. Ezen különbségeket figyelembe kell venni a radikalizálódást csökkenteni hivatott társadalompolitikai intézkedésekben.

IRODALOM

- ALMOND, G. A. – VERBA, S. (1963) *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton, Princeton University Press.
- BARNES, S. H. – KAASE, M. (1979) *Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies*. Beverly Hills (CA), Sage.
- DALTON, R. (1996) *Comparative Politics: A Micro-Behavioral Perspective*. In: GOODIN, R. – KLINGEMANN, H. D. (eds): *The New Handbook of Political Science*. Oxford, Oxford University Press.
- ELLISON, M. – POLLOCK, G. (2014) *WP 4: Measuring Participation – Deliverable 4. 6: Europe-wide Thematic Report*. http://www.fp7-myplace.eu/documents/D4_6/MYPLACE_d4_6.pdf [Letöltve: 2015. 04. 25.]
- HABERMAS, J. (1976) *Legitimation Crisis*. (Transl. by Thomas McCarthy.) Boston, Beacon Press.
- INGLEHART, R. (1977) *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton (NY), Princeton University Press.

- PERCHERON, A. (1993) *La socialisation politique*. (eds: MAYER, N. – MUXEL, A.) Paris, A. Collin.
- RENSHON, S. A. (1975) Personality and Family Dynamics in the Political Socialization Process. *American Journal of Political Science*, 19/1. pp. 63–80.
- SEARS, D. O. – VALENTINO, N. A. (1997) Politics Matters: Political Events as Catalysts for Preadult Socialization. *The American Political Science Review*, 91/1. pp. 45–65.
- SIK, D. (2015a) Patterns of Political Culture in Europe. In: MURÁNYI, I. (ed.) *Eternal return?* Budapest, L'Harmattan.
- SIK, D. (2015b) Incubating Radicalism in Hungary – the Case of Sopron and Ózd. *Intersections* 1(1): 100–121. <http://intersections.tk.mta.hu/index.php/intersections/article/view/31/6> [Letöltve: 2015. 04. 25.]
- SZABÓ, I. (2009) *Nemzet és szocializáció*. Budapest, L'Harmattan.
- THOMAS, D. B. (1979) Psychodynamics, Symbolism, and Socialization: “Object Relations” Perspectives on Personality, Ideology, and Political Perception. *Political Behavior*, 1/3. pp. 243–268.